

Қарабаев Ш.Қ.

**ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ ПЕН АЗАМАТТЫҚ
ҚОҒАМНЫҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТІ**

Қарабаев Ш.К.

**СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ГОСУДАРСТВА И
ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА**

УДК: 316.323

Демократиялық мемлекеттің дамуының тарихи белесі ретінде қалыптасқан биік шыңы - құқықтық және әлеуметтік мемлекет. Қазіргі дамыған құқықтық мемлекеттер әлеуметтік бағытталған нарық экономикасына негізделді. Әлеуметтік бағытталған мемлекет адамның өмір сүру жағдайларын ізгілікті қағидалар негізінде қамтамасыз етуге және еңбеккерлердің әлеуметтік қорғалуына кепілдік жасауға тиісті. Бірақ бұл дамыған азаматтық қоғам арқылы жүзеге асырылады. Шынайы демократияның дамуы азаматтық қоғамның қалыптасуымен байланысты. Азаматтық қоғамның қалыптасуы оның мүшелерінің араларында дамыған экономикалық, мәдени, саяси және құқықтық қатынастар, мемлекетке тәуелсіз, бірақ онымен әрекет жасауға қабілеттілік-тің орныққанын білдіреді. Бұл -азаматтардың мемлекетпен бірлестікте жетілген, құқықтық қатынастарды жасаушы әлеуметтік, экономикалық, саяси және рухани ізгілікті, адамгершілік мәртебесі жоғары қоғам. Азаматтық қоғам - ол жеке тұлғалардың ерекше, жеке мүдделерін іске асырушы сала. Осы мүдделердің толық орындалуы құқықтық мемлекеттің заң үстемдігінің, әлеуметтік жауапты мемлекеттің орнығуын қажетсінеді. Бұл сілкініссіз және күйзеліссіз дамытын қоғамды қалыптастырады.

Әлеуметтік жауапты мемлекет қоғамның барлық жіктерін қорғауға бағытталған тиімді әлеуметтік саясатты жүзеге асыруды көздейді. Әлеуметтік саясат деп халықтың өмір сүру жағдайларын қамтамасыз етуге бағытталған нақты шаралардың жиынтығын айтады. Оның көзметінің маңызды бағыты-на, ең бірінші бұқара көпшілікті еңбекпен қамтамасыз ету жүйесін қалыптас-тыру жатады. Әлеуметтік саясаттың әлеуметтік-еңбек саласы қамтитын жүйеге өзара байланысты келесі құрамдас бөліктері кіреді: әлеуметтік саланың тармақтары (білім, денсаулық сақтау, тұрғын үй саласы, мәдениет, спорт т.б.); еңбек нарығы, жұмыс бастылық, жұмыссыздық; әлеуметтік серіктестік; әлеуметтік қорғау; еңбекке ақы төлеу мен қорғау; әлеуметтік қамсыздандыру; зейнеткерлік жүйе т.б. Тиімді әлеуметтік саясатты жүзеге асырудың нәтижесінде қоғамның ынтымақтастығы мен тұрақтылығы, экономикалық дамудың психологиялық қозғаушы күші артады. Жалпы жеке тұлғаның жан-жақты дамуының негізі қаланады.

Бұл экономикалық саясаттың заман талабына сай жетілдіруін қажет етеді, өйткені өнімділігі жоғары өндіріс әлеуметтік қорғауға жұмсалатын ұлттық табысты ұлғайтатын ең басты қайнар көзі.

Әлеуметтік саясаттың тиімділігі әлеуметтік нарық экономикасымен байланысты. Әлеуметтік нарық экономикасының өзегін нарық экономикасы құрады. Нарық экономиканың басты мақсаты өндірістің және пайда табудың тиімділігін арттыру. Бұл мақсатты орындау барысында мемлекеттік қоржынға қаржының түсуі артады. Яғни дамыған, еңбек өнімділігі жоғары экономика негізінде ғана жұмыспен қамтамасыз ету, жалақының өсуі, адамның еңбек қауіпсіздігін, тұрмысын жақсарту, сапалы білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қамсыздандыру мен әлеу-меттік сақтандыру жүйелері тиімді қызмет көрсетуіне жағдай жасалынады.

Қазақстанда экономиканың қарқынды дамуын қамтамасыз етуге бағытталған индустриалды-инновациялық бағдарлама 2003 жылдан бері жүзеге асырылып келеді. Нәтижесінде мыңға жуық жаңа кәсіпорындар құрылды. Соңғы жылдары "бәсекеге қабілетті Қазақстан, бәсекеге қабілетті экономика, бәсекеге қабілетті халықты" дайындау және 50 елдің қатарына кіру сияқты аса күрделі және үлкен жауапкершілік пен жігерлікті талап ететін қоғамдық мұрат қауымның алдына қойылды. Өндірісті модернизациялау "Қазақстанның 30 корпоративті жетекшілерін" дамыту бағдарламасы аясында іске асырыла бастады. 2004-2008 жылдары ондаған ірі, қазіргі талаптарға сай жабдықталған өндіріс орындарын іске қосты. 2008 жылы осындай 6 жоба жүзеге асырылды, ал 2009 жылы 12 жоба жоспарланды. Соның ірілері "Жаңа металлургия" жобасы бойынша "Қазцинк" пен Үлбі металлургия зауыттарында іске асырылуда. Сонымен бірге 2008 жылы желтоқсан айында Елбасы Н. Назарбаев шетел компанияларда қазақстанның үлесін қазіргі 15%-дан 50%-ға жеткізу қажеттігін инвесторлардың алдына қойды.

2009 жылы Елбасы "Нұр Отан" партиясының XII съезінде инновациялық индустрияландырудың бесжылдығын бастайтындығын мәлімдеді. Осыған сай Үкімет индустрияландыру картасын дайындады, Бұл ел экономикасын зертараптандыру, өндіс орындарын тиімді орналастыру, осы іске бизнес қауымдастығын жұмылдыру мәселелерін оңтайлы шешуді көздейді. "Бұл удерісте экономиканы мемлекеттік жоспарлау мен ынталандырудың рөлі күшейетін болады. Сонымен бірге, адал бәсекелестік, жеке меншікке қол сұғыл-маушылық және іскерлік бастамашылықты ынталандыру секілді еркін нарықтың арқаулық қағидаттары бұлжымастан қалады" [1].

Индустриальк-инновациялык даму стратегиясы аркылы жүзеге асырылатын ершил максат дара адамның кабилетин бала кезден жетилдиру мәселесімен тығыз байланыста ғана шешілуі мүмкін. Бүгінгі жаңа біліктік талаптарын жоғары деңгейде меңгеру жаңа буынның сапалы және модернизациялау талаптарына сай білім алуына байланысты. Ендігі даму тек қана шикізатты сатуға емес, білім сатуға ғана негізделгенде "ақылды экономиканы" қалыптастыруға мүмкіндік береді. Жаңа ақпаратты пайдаланатын мамандардың ғана жаңа технологиялық қоғамды дамытуға мүмкіндігі жеткілікті болады.

Жаһандық кіріктірілуі жағдайында "білім экономикасының" мәні жедел артатынын ескеріп батыс елдерінің жетістігіне қол жеткізуді көздеуіміз керек: белсенді халықтың 15% тікелей өнім шығару өндірісінде қамтылған, ал 85% шығармашылық, менеджмент, ақпарат беру мен қызмет көрсету саласында еңбек етеді. Қазақстан жалпы орта және арнаулы білімділер үлесі бойынша әлемдегі озық елдердің қатарында болғанымен жоғары технология саласында жасалатын өнімдер үлесі мардымсыз. Ұлттық табыстың 90% ауыр еңбекпен және жерасты қазба байлықты пайдаланумен жасалынады. Ал шикізаты жоқ Жапония елі керісінше, жоғары технологияны дамытуды білікті мамандардың еңбегін дұрыс ұйымдастыру мен марапаттау арқылы жүзеге асырады. Бұл елдің еңбек өнімділігі мен сапасы Қазақстаннан он есе жоғары.

Сондықтан Елбасы студенттерге арналған дәрісінде (2006 ж.) адамдық капитал, интеллектуалдық әлеуетті дамыту қажеттігін шешіп алмай, аталған өршил максаттың орындалуы тежелетінін ескертті. Білім жүйесіне жылдан жылға ұлғайтып бөлінетін қаржыны тиімді жұмсалуды адам капиталын арттыруға бағытталуы қажет. Білім саласын жеткілікті дамыту орта мектептер мен кәсіптік мектептерді ашумен қатар, мұғалімдер мен жоғарғы оқу орындағы оқытушылардың, ғалымдардың мәртебесін көтеруді қажет етеді. Білім саласындағы айлық елдегі орта жалақының 40-50% құрайды. Нарықтың көзсіз үнемдеу талаптары шектен асып кеткен. Әр пәнге бөлінетін сағаттар 10-15 жыл бұрынғы деңгейден 4-5 есе төмен. Бұл барып тұрған көзбаяушылық. Оқытушыға не дұрыстап дәріс беруге, не бақылауға уақыт бөлінбейді. Кредит технологиясының талаптарын орындауға оқулықтар жетіспейді, оқуға қабылданатын білімі төмен абитуриенттер үлесі шектен асып кеткен. Жоғарғы білімнің шектен тыс коммерциялануы оның сапасы мен беделіне нұқсан келтірді. Ұлттық бірыңғай тестілеуден алған бағасы 60-70 бал деңгейінен төмен оқушы арнаулы білім жүйесінің төменгі буындарында ғана оқуға шамасы жетеді. Білімсіздерді ЖОО-ға қабылдау -ол қаржыны ысырапқа ұшыратумен қатар көптеген келеңсіздіктердің себебі болды. Бұл бәсекеге қабілет-тілікті дамытуды тежеп тұр, себебі оқытушылардың біліктілікке ұмтылысын шектейді, білімсіздер мен пысықайларға қолайлы жағдайлар

жасайды, көз-баяушылық пен паракорлыққа дем береді.

Соңғы жылдары жоғарғы білім беру жүйесін онтайландыру, техникалық және кәсіптік білім беру жүйесін дамыту бағдарламасы іске асырылып келеді. Бұны жүзеге асыру үшін мемлекет жалпы білім жүйесінің барлық буын-дарына талаптарды жоғарлатуы және қаржыны жылдан-жылға ұлғайту саясатын тиімді пайдалануы керек. Жылда игерілмейтін немесе ысырапқа ұшырайтын қаржы ең өзекті мәселеге және парасатты жұмсалуды тиісті. Жаппай жоғары білімге жету ұзақ уақытты керек ететінін және оған жалпы орта білім мен экономиканы дамыту арқылы ғана келетінімізді бүкіл идеологиялық және оқу-тәрбие жұмысының арқауына айналдыру қажет.

Ең маңыздысы, білікті маман дайындау рухани-мәдени талаптармен, азаматтық тұлғаны қалыптастыру мақсатымен астасып жатуы тиіс. Әлеуметтік- құқықтық мемлекеттің ұстанымы адам бостандығы мен құқығын құрметтеуге негізделеді. Бұл мемлекеттің білім-тәрбие жүйесі өскелең ұрпақтың дайындығын қоғамның мұраттарының рухында қамтасыз етуге кепілдік жасайды. Сонда ғана әлеуметтік-экономикалық саясаттың тиімділігі артып, өтпелі кезеңнің жағдаятында сақталып келген әлеуметтік масылдық пен шенеуніктердің кенесшілдік жарылқаушылық- кам қоршылық кейіптегі азаматтарға қарау шылығының зияндықтарын үдете дендеу мүмкін болады. Бұл азаматтық парыз талаптарын қоюды қажет етеді. Мемлекеттік идеология әр адамның өзінің айналысатын ісіне отаны алдындағы борышын орындау тұрғысынан қарайтын азаматтық санасын қалыптастыруға бағытталуы тиісті. Сөз жоқ, оқу-тәрбие ісінен бастап мемлекеттік басқару жүйесіне дейін отан алдындағы азаматтық жауапкершілікті қалыптастыруды көздеу басты мақсат болып табылады. Ал бұның бәрін заман талабына сай ұйымдастыру басқару жүйесіне жүктеледі. Елбасының алғашқы Жолдауларында ескерілгендей, "шенеуніктердің жаңа жағдайға бейімделуі үшін біз бөле алатын уақыт" әлде қайда өтіп кеткен. "Ендігі жерде өзге адамдардың есебінен жарылқаушы болуға, елдің дамуына нұқсан келтіруге болмайды. Осы зиянды әдеттердің қаулап өсу әлеуетіне түбірінен балта шауып" қайта құру мақсаты қойылған. Демек, "біз шенеуніктердің білімсіздігі мен өзімшілдігін, жауапсыздығы мен адамдардың мұқтажына енжарлығын түбірлі енсеруіміз керек" және "білік пен бизнестің өзара астасып кетуінен арылуымыз керек"[1]. Яғни мемлекеттік қызметке қабылдау шарттарында кәсіби біліктілігі мен адами қасиеттеріне бірдей талап қойылуы тиіс.

Құқықтық мемлекеттің құндылықтарын жүзеге асыру тікелей мемлекеттік қызметкерлердің рухани-құлықтық және кәсіби деңгейіне тәуелді. Соңғы жылдары мемлекеттік қызметкерлерді дайындауға көп көңіл бөлінеді. Оларға қойылатын басты талаптар: білімді, білікті, бәсекеге қабілетті болу, өз ісін толық халықтың әлеуметтік мұқтажына бағындыру, шағын және орта биз-нестің дамуына

колдау жасау, ол адалдықтың, мәдениеттіліктің, отан шылдықтың үлгісі болып, елдің заңдарын және бағдарламасын жетік біліп, оларды адамдарға түсіндіре алуы аса маңызды. Ол сапалы қызметті атқаруды өзінен де, өзгеден де талап етуі қажет. Қазір қағазбастылықтың үстемдігі орнаған. Бұл іске арналған уақытты ысырапқа ұшыратады және көзбояушылыққа ынталандырады. Шенеуліктер карапайым халық тұрмақ, қоғамдық ұйымдардың, депутаттардың жанды ауыртқан мәселелерді шешуді шағымданғанда жалтарма жауап беріп немесе мәселені үстірт карап өз міндеттеріне жауапкершіліксіз карайтындары калыпты жағдайға айналған. ОДемлекеттік басқару жүйесінде сыбайлас жемқорлықтың белең алуына жол берілгендіктен, барлық саланы тиімді қайта құрылу мақсаттарын жүзеге асыру тежеліп келеді.

Сыбайлас жемқорлық кеңестік лауазымды қызметкерлерінің өз орнын жеке пайдакүнемдікке колданғанымен тікелей жалғастығы бар. Әлеуметтік құбылыс ретінде бұның түпкі себептеріне социалистік экономиканың тиімсіздігі мен өз қызметін жеке табыс табу үшін пайдаланатын лауазымды адамдардың азғынуы жатады. Жоспарлы экономиканың кемістіктеріне байланысты шаруашылық қызметтің

қиыншылықтарын заңсыз келісімдер арқылы толықтыруға мәжбүрлік болды. Бір салаға қорлар дұрыс бөлінбегендіктен жеке келісімдер арқылы, ол үшін сыйлықтар бөліп, ал сыйлық қорын жасау үшін қаржыландырудың қосымша көзін табу көптеген заңсыздықтарды жоғары-дан төменге карай қоғамдық өмірдің калыпты катынастарына айналдырды. Демек, қоғамның әлеуметтік-экономикалық, саяси-құқықтық негіздерін дұрыс калыптастырмай, өз ісін атқаруда шығармашылық дербестік бермей қызметкерге рухани-ізгілікті, азаматтық жауапкершілік талаптарын қоюдың өзі артық.

Нарық катынастарына көшу кезінде келеңкелі экономика 10% шамасында болса, 1996 жылы 46%-ға жетті. Өйткені жекешелендіру, кәсіпкерлікті дамыту қиындықтары, салықтың жоғары болуы, мемлекеттің экономикаға араласуы өтпелі кезеңнің ауыр жылдары жемқорлықтың белең алуына ықпал жасайды. Бір жағынан, шығынын азайту үшін, екінші жағынан, бизнесті кеңейту үшін кәсіпкер салық төлеуден жалтарады, мемлекеттік мүлікті өз бағасынан көп төмен сатып алғысы келеді. Ал мемлекеттік жауапты қызметкерлері жағдай жасап, "шатыр" болғаны үшін пара алады. Шікі жазылған заңдарда көлеңкелі экономика мен сыбайлас жемқорлыққа жағдай жасайды.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті жаңа деңгейде өрістету мақсатында "Нұр Отан" партиясы "Сыбайлас жемқорлыққа он мәрте күйрете соқ" атты арнайы бағдарлама бойынша бірінші өз қатарында жеке бас пайда үшін партияға өткендерден арылу күресін жүргізе бастады.

Сонымен бірге бұл күреске халықты жұмылдыру мақсаты қойылды. Студенттік ұйымдардың ЖОО-ғы паракорлықпен күресі кең етек жайып келеді. Бұл әлеуметтік кесел әлеуметтік саясаттың объективті негіздерін және субъективті жағдайларын кешенді түрде шешімін жүзеге асыруды қажет етеді. Ең бастысы, тиімді және әділетті әлеуметтік-экономикалық, саяси басқаруды іске асыру болып табылады. Мемлекеттік қызметкер түрлі заң бұзушылық үшін мындап жауапқа тартылғанмен, олардың 5-6% ғана сотталды, бір саладан екінші салаға өтіп қызмет етушілерге мүмкіндік бар. Бұған жол берілмеу керектігі көп жыл айтылып жүзеге асырылмай келеді. -2008-2009 жылдары жоғары лауазымды фенеуліктер тарапынан мемлекеттік қаржыны жымқыру әрекеттеріне біршама соққы берілгенмен бұл күрес бүкіл азаматтық қоғамның санапы колдауын қа-жет етеді. Әр адам азаматтық парыз тұрғысынан сыбайлас жемқорлықтың зияндығын ұғатындай тәрбие жұмысы барлық деңгейде жүргізіліп, ал оған жол бергендер жазалануы тиіс. Азаматтық мәдениетті жетілдірудің негізі ол әділетті әлеуметтік-экономикалық саясатты жүзеге асыру, заңның үстемдігін орнату, сонда паракорлық пен тамыр-таныстық дерті жойыла бастайды.

Әлеуметтік әділеттікті орнатқан, құқық қорғау орындарында көз бояу-шылыққа бой алдырмайтын, қылмыстарды жазалауды ымырасыз жүргізетін қоғамдарда - Сингапур, Норвегия, Дания, Финляндияда қылмыс ең төмен деңгейде ондаған жылдар бойы сақталған. Бізде заңсыздық жасауға мүмкіндік болғандықтан кәнігі қылмыскерлер өзінің заңсыз әрекеттерін батыл жасауы жаңа қылмыс түрлерінің кең тарауына әкелді. Осындай заңсыз жолмен табыстарын жасырып не мемлекеттік қаржыны жымқыру үшін жалған кәсіп-орындарды пайдалану белең алды. Әлеуметтік-құқықтық мемлекет монополиялардың, үстем таптың озбырлығына. қанаушылықтың кез келген түріне заң негізінде тосқауыл қоюға міндетті. Осы маңызды мұрсаттың мәнін ұғынып, ескермей, қазіргі дамыған елдердегі азаматтық қоғамның және құқық-тық мемлекеттің талаптары неліктен толық іске асырылмайтынын және әлеуметтік дерттердің көбеюін түсіндіру мүмкін емес. Экономикалық катынас-тардың осындай маңызды қайшылықтары Қазақстанда калыптастырылып жатқан азаматтық қоғамның әлеуметтік-мәдени негіздемесінің дамуын анықтайды. Өтпелі кезеңде еркін демократиялық қоғамды дамытуға бағытталған түбегейлі өзгерістердің оңайлықпен жүзеге аспайтынын тәжірибеден көрген, асығып аптыққан қоғамның басым көпшілігі зерделеуге мүмкіндік алды.

Литература:

1. Егемен Қазақстан. мамыр 2009.
2. Ақиқат. 2002. № 1.

Рецензент: д.соц.н., профессор Исаев К.И.